

Tijdschrift voor de archeologie en geschiedenis van het Nabije Oosten

Phoenix

63.3-64.1 2017-2018

Themanummer
Rotskunst en rotsinscripties
in Mesopotamië, Anatolië
en Zuid-West Iran

Koninklijke graffiti
in het Oude Nabije Oosten

Elamitische en Sassanidische rotsreliëfs
in Zuid-West Iran

Anatolisch beeldschrift op
Hettitische rotsreliëfs uit
de 13^e eeuw v.Chr.

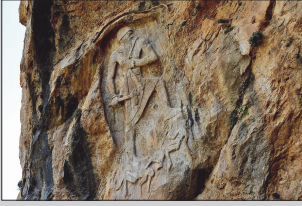
Tentoonstelling *Nineveh* in het RMO

- 1** Inhoudsopgave
- 3** Van de redactie
- 4** Koninklijke graffiti in het Oude Nabije Oosten
Jan Gerrit Dercksen
- 26** Elamitische en Sassanidische rotsreliëfs in Zuid-West Iran
Elynn Gorris en Jan Tavernier
- 54** Museumnieuws: *Nineveh* in het RMO
- 56** Van namen naar daden: Anatolisch beeldschrift op Hettitische rotsreliëfs uit de 13^e eeuw v.Chr.
Martien Dillo
- 78** Nieuws over de afdelingen van EOL en Phoenix

- 80** Lid worden
- 81** Contactadressen Ex Oriente Lux
- 82** Colofon

- 1 Karabel
- 2 De berg Libanon
- 3 Hattusa

- 4 Birkleyn
- 5 Salmas
- 6 Gunduk

- 7 Guyum
- 8 Bisotun
- 9 Persepolis

In 2015 brachten we een themanummer uit over rotskunst en rotsinscripties in Egypte en Arabië (*Phoenix* 61, 2-3). Met het huidige dubbelnummer bieden we een vervolg op dit thema, waarbij de focus dit keer ligt op rotskunst en rotsinscripties in Mesopotamië, Anatolië en Zuid-West Iran.

Assyrioloog JAN GERRIT DERCKSEN behandelt in zijn artikel de ontwikkeling van rotsreliëfs uit het Babylonisch-Assyrische cultuurgebied. Hierbij gaat hij niet alleen in op de iconografie, inscripties en datering van deze opmerkelijke monumenten, maar ook op de betekenis van de rotsreliëfs als zichtbare uitdrukkingen van religieuze of politieke macht.

ELYNN GORRIS en JAN TAVERNIER zijn specialisten op het gebied van het vroege Iran. Hun artikel geeft een mooi overzicht van de Elamitische en Sassanidische rotsreliëfs van voor en na de Achaemenidische periode die tegenwoordig nog te zien zijn in Iran. De auteurs illustreren hierbij ook hoe deze reliëfs een belangrijke bron vormen voor de studie van het koninkrijk Elam en van het Sassanidenrijk.

MARTIEN DILLO is gespecialiseerd in de studie van Luwische teksten uit Klein-Azië en Syrië, geschreven in Anatolische hiërogliefen. Zijn artikel behandelt Hettitische rotsreliëfs uit de 13^e eeuw v.Chr. en gaat in op de vraag hoe deze reliëfs de ontwikkeling laten zien van het gebruik van het Anatolische beeldschrift door de Hettieten op rots en steen.

Verder brengen wij u in dit nummer op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen binnen de afdelingen van *Ex Oriente Lux* en binnen de redactie van *Phoenix*. Daarnaast vindt u in de rubriek MUSEUMNIEUWS informatie over de nieuwe tentoonstelling *Nineveh: hoofdstad van een wereldrijk*, die van 20 oktober 2017 tot en met 25 maart 2018 te zien is in het Rijksmuseum van Oudheden.

Namens de redactie,
Carina van den Hoven
hoofdredacteur

Elamitische en Sassanidische rotsreliëfs in Zuid-West Iran

Tekst: Elynn Gorris en Jan Tavernier

Foto: Audiëntiereliëf van Bahram II (Naqsh-e Rostam 2). Foto: auteurs.

De reliëfs die de Achaemenidische dynastie (ca. 550-330 v.Chr.) ons nagelaten heeft in het huidige Iran, zijn wereldberoemd. Iedereen heeft wel gehoord van Persepolis, de bekende Achaemenidische koninklijke residentie annex stad, waar de paleizen versierd werden met een dergelijke vorm van kunst. Ook de rotsreliëfs van Naqsh-e Rostam, waar zich de graven van verschillende Achaemenidische koningen bevinden, zijn welbekend. Niet te vergeten zijn ook het reliëf en de inscriptie van Bisotun door Darius I aangebracht om zijn overwinningen te vereeuwigen. Heel wat minder bekend is dat de koningen die over de regio heersten voor en na de Achaemeniden, ook allerhande reliëfs lieten aanbrengen op verschillende plaatsen. Dit artikel beoogt een korte voorstelling te geven van de pre-Achaemenidische Elamitische en de post-Achaemenidische Sassanidische rotsreliëfs die men heden ten dage nog kan bewonderen in Iran.

Afb. 1 Locatie van de Elamitische en Sassanidische rotsreliëfs. Illustratie: M. Hense.

Elamitische rotsreliëfs

De veertien Elamitische rotsreliëfs (20^e-6^e eeuw v.Chr.) bevinden zich in de Iraanse valleien van Khuzestan en Fars en kunnen veelal geplaatst worden binnen de religieuze sfeer (zie de kaders Elam en de Elamieten en De Elamitische taal). Twaalf rotsreliëfs bevinden zich in de Izeh vallei van Khuzestan, waar ze verdeeld zijn over de sites van Hung-e Nowruzi, Shah Savar, Kul-e Farah en Shikaft-e Salman. De twee rotsreliëfs in Hung-e Nowruzi en Shah Savar zijn vervaardigd tijdens de Oud-Elamitische periode (20^e en 16^e eeuw v.Chr.; Vanden Berghe 1983, 29). De site van Kul-e Farah heeft zes rotsreliëfs, die waarschijnlijk dateren tussen de late Middel-Elamitische en de Neo-Elamitische periode (12e tot 6e eeuw v.Chr.) en Shikaft-e Salman heeft vier panelen uit dezelfde periode (zie Alvarez-Mon 2013 voor referenties). Twee andere Elamitische reliëfs bevinden zich in de provincie Fars, waarvan één in Kurangun en de andere in Naqsh-e Rostam.

Slechts twee Neo-Elamitische rotsinscripties, Kul-e Farah I en Shikaft-e Salman, kunnen op basis van de bijhorende lange spijkerschriftinscriptie toegeschreven worden aan Hanni, die regeerde in de 7e eeuw v.Chr. Omtrent de exacte datering van de andere Elamitische reliëfs bestaat discussie, omdat ze enkel op grond van kunsthistorische, d.w.z. iconografische en stilistische argumenten gedateerd kunnen worden. Deze dateringsmethode is minder accuraat door de geringe hoeveelheid vergelijkend bronnenmateriaal; enerzijds is het aantal Elamitische rotsreliëfs beperkt, anderzijds moet men in vergelijking met Mesopotamische en Achaemenidische rotsreliëfs rekening houden met verschillende culturele achtergronden en tradities in de kunst.

De rotsreliëfs in de Izeh vallei

Kul-e Farah

Hanni, zoon van Tahhi, was een lokale regent die heerste over de Izeh regio, ook wel Ayapir genoemd in de oudheid. Als *kutur* ‘gouverneur’ van de Neo-Elamitische koning Shutur-Nahhunte III, zoon van Indada (ca. 635-610 v.Chr.), liet hij meerdere reliëfs uithakken in de rotsformaties van de Kul-e Farah en Shikaft-e Salman vallei.

Het hofhoudingsreliëf van Kul-e Farah I (zie Afb. 2) toont Hanni centraal in beeld met zijn twee ‘magistraten’ aan zijn linkerzijde. Aan zijn rechterzijde staan drie muzikanten die respectievelijk de horizontale harp, lier en tamboerijn spelen, een priester die offerdieren ritueel slacht voor een altaar en drie

jagers die dieren richting het offerblok begeleiden. De namen en functies van de uitgebeelde individuen worden in een bijschrift vermeld, terwijl de grote inscriptie van 24 regels, die over de lengte van het reliëf loopt, verhaalt over de veldtochten die Hanni heeft ondernomen tegen twintig leiders van de bergvolkeren uit de Bakhtiar-streek, namelijk de Shilhite, Tarraisha en Pesi valleien.

Afb. 2 Kul-e Farah I reliëf van Hanni met zijn hofhouding. Foto: auteurs.

Traditioneel wordt dit paneel geïnterpreteerd als religieus met een processie- of offerscène, die mogelijk in verband gebracht kan worden met het Elamitische *šip*-feest (Henkelman 2011, 128-133). Toch moet erop gewezen worden dat het paneel toch vooral ook een politiek karakter heeft. De prominente aanwezigheid van Hanni's magistraten aan de linkerzijde, de jachtscène en het muziekensemble aan de rechterzijde en de rituele slachting als voorbereiding voor een banket wijzen in de eerste plaats op Hanni als overwinnaar op de bergvolkeren van Bakhtiar. Die overwinning wordt gevierd met een offer aan de god Tirutir, zoals in de bijhorende inscriptie (EKI 75) vermeld wordt.

Het Kul-e Farah II reliëf (zie Afb. 3) is op een losstaand rotsblok aangebracht. Het toont een offerscène met een prominente grote figuur, mogelijk Hanni, met vier volgers die op kleinere schaal zijn weergegeven. De grote figuur houdt zijn handen omhoog als teken van adoratie en kijkt naar de priester of jager die zeboes aan het slachten is.

Ook het processiereliëf van Kul-e Farah III (zie Afb. 4) is rondom op een vrijstaande rots uitgehakt. Centraal over de gehele hoogte van het reliëf staat een lokale heerser, wellicht wederom Hanni, op een door dienaars gedragen platform. Hij loopt met een gevolg van bijna 200 individuen en verscheidene stuks vee achter zich aan. De kleine figuren dragen verschillende hoofddeksels, wat erop kan wijzen dat er, zoals bij de Persepolis paleisreliëfs, meerdere bevolkingsgroepen of stammen betrokken waren bij deze processie en ze zich bijgevolg binnen de machtsfeer van de vooroplopende heerser bevonden. Het banketrelief van Kul-e Farah IV (zie Afb. 5) is op de zuidelijke rotswand aangebracht. De heerser zit op een troon uitkijkend over zijn gasten. Naast hem staan zijn magistraten en een ensemble van zes harpspelers. Aan het banket nemen meer dan 140 individuen deel die in verschillende registers zijn afgebeeld op basis van hun sociale hiërarchie (Alvarez-Mon 2013).

Afb. 3 Offerscène op het reliëf van de Kul-e Farah II. Foto: auteurs.

De offerscène op het Kul-e Farah V rotsreliëf (zie Afb. 6) heeft een vergelijkbare opstelling als het Kul-e Farah II reliëf, waarbij de heerser in de richting van een altaar met geslachte dieren kijkt.

Het Kul-e Farah VI reliëf (zie Afb. 7), dat ook uit een losstaand blok gehouwen is, heeft opvallende gelijkenissen met het Kul-e Farah III reliëf. Ook hier zien we een groot afgebeelde heerser op een door dienaars gedragen platform. De grote figuur wordt gevolgd door negen kleinere figuren verdeeld over drie registers.

De Elamitische taal

Het Elamitisch (2300-350 v.Chr.) is een geïsoleerde taal die niet kan worden toegewezen aan een bepaalde taalfamilie, waardoor we ook niet weten waar de origine ligt. De chronologische fases waarin de Elamitische taal is opgedeeld komen overeen met de vier historische periodes: Oud-Elamitisch (2600-1500 v.Chr.), Middel-Elamitisch (1500-1000 v.Chr.), Neo-Elamitisch (1000-521 v.Chr.) en het Achaemenidische Elamitisch (521-330 v.Chr.). De vroegste teksten uit de Elamitische regio werden in het Proto-Elamitisch (ca. 3400-2900 v.Chr.) en het lineair Elamitisch schrift (einde 3^e millennium v.Chr.) geschreven. Geen van beide schriftten zijn reeds volledig ontcijferd, waardoor we momenteel niet kunnen vaststellen of de taal die schuil gaat achter het Proto-Elamitisch en lineair Elamitisch schrift wel of niet de Elamitische taal is. Elamitische teksten bestaan uit monumentale koningsinscripties en votiefinscripties op bakstenen of tichels, geglazuurde bakstenen, rotsen of metalen objecten. Daarnaast zijn er administratieve, literaire en juridische teksten en brieven op kleitabletten en korte inscripties op rolzegels. Elamitisch werd geschreven met spijkerschrift; aanvankelijk waren de tekens min of meer gelijk aan het Mesopotamische spijkerschrift, maar tijdens de Middel-Elamitische periode heeft het Elamitische spijkerschrift een sterke evolutie ondergaan, waardoor de Neo-Elamitische en Achaemenidische spijkerschrifttekens sterk afwijken van de Mesopotamische vormen van spijkerschrift.

Verder lezen: M.W. Stolper, “Elamite”, in: R.D. Woodard, *The Cambridge Encyclopedia of the World’s Ancient Languages*. Cambridge 2004, 60-94.

Shikaft-e Salman

Ook de reliëfs op de Shikaft-e Salman rotsen zijn hoogstwaarschijnlijk te interpreteren als religieuze scènes. Gekruiste handen is immers een bekend gebedsgebaar. Twee Elamitische rotsreliëfs bekleden de wanden van de ‘Shikaft-e Salman grot’, een overdekte inham in de rotsformatie. De andere twee reliëfs zijn aangebracht op een rotsformatie aan de ingang van de grot (zie Afb. 8). Alle reliëfs zijn vergezeld van de korte bijschriften die de afgebeelde figuren identificeren. De lokale heerser Hanni heeft alle inscripties (EKI 76) laten aanbrengen op de reliëfs, waardoor algemeen wordt aangenomen dat deze rotsreliëfs uit de Neo-Elamitische periode dateren. Het valt echter niet uit te sluiten dat de vier reliëfs werden aangebracht vóór Hanni’s regeerperiode en dat de aangebrachte inscripties (EKI 76) van Hanni later zijn toegevoegd.

Afb. 4 Processiereliëf van Kul-e Farah III. Foto: auteurs.

Afb. 5 Banketrelief van Kul-e Farah IV. Foto: auteurs.

Het linker reliëf (SS II) aan de ingang van grot toont een familieportret met drie staande figuren: een man, een kind en een vrouw, die in de richting van de grot wandelen. Op basis van de korte bijschriften zijn de figuren te identificeren als Hanni, zijn vrouw Ammatena en zijn zoon Zašehši (Vanden Berghe 1963, 35).

Hanni draagt eenzelfde hoofddekseel en baard als de figuren op het tweede reliëf. Het kind is op een vergelijkbare wijze getooid als zijn vader. De handen van Hanni's vrouw zijn net zoals haar man en zoon voor het lichaam gekruist. Het rechter reliëf (SS I) aan de ingang van de grot toont vijf staande figuren, waarvan er drie de volledige hoogte van het reliëf beslaan naast twee kleinere.

Elam en de Elamieten

De Elamieten waren een volk dat tussen het 4^e en 1^e millennium v.Chr. leefde in de regio van de hedendaagse Iraanse provincies Khuzestan en Fars. De herkomst en origine van het volk zijn nog niet achterhaald. Het Elamitische koninkrijk bestreek een geografisch gebied dat zowel laag- als hoogvlakten omvatte: de Susiana en de Anšan-regio. Susiana, het huidige Khuzestan, met de hoofdstad Susa strekte zich uit over de laagvlaktes en stond in verbinding met de Mesopotamische beschaving. De Anšan-regio, het hedendaagse Fars, bestond uit hoogvlakten in het Zagros-gebergte waar een continue interactie tussen de sedentaire Elamitische bevolking en nomadische stammen plaatsvond. Beide regio's verschaften de Elamieten toegang tot de Perzische Golf. Het tweeledig karakter van het rijk kwam ook tot uiting in de staatsstructuur en de koninklijke titels. De koning van Elam droeg vanaf de Middel-Elamitische periode de titel van 'heerser van Anšan en Susa' en regeerde over een gedecentraliseerde staat waarbij lokale heersers en gouverneurs hulp boden bij het bestuur van het koninkrijk.

Verder lezen: D.T. Potts, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge 2016².

Zij kijken allen in de richting van de grot. De eerste kleine figuur aan de linkerzijde is een meisje, dat haar handen over haar borst gekruist heeft. Het meisje wordt gevolgd door twee mannelijke figuren die beiden een lange baard, lange haren en een helm dragen. De mannen worden weer gevolgd door een kind (?) dat in hetzelfde gewaad gehuld is als de twee voorafgaande figuren. De vijfde figuur is een vrouw. Doordat het reliëf slecht bewaard is gebleven, zijn de details moeilijk zichtbaar. De verweerde inscriptie loopt waarschijnlijk over de hele lengte van het paneel en begint ter hoogte van de rok van de tweede figuur. Deze scène stelt mogelijk een familieportret van Hanni's magistraat Šutruru voor (Vanden Berge 1963, 34).

De twee andere reliëfs (zie Afb.9) bevinden zich in de grot en zijn in slechte staat. Het eerste reliëf (SS III) (zie Afb. 10) bevat een spijkerschrifttekst van 36 regels (EKI 76), waarin het aanroepen van de godin Parti centraal staat. De figuur die de inscriptie vergezelt is Hanni, zo valt te lezen in het bijschrift op zijn tuniek. Hij wandelt de grot in met zijn armen opgeheven als teken van adoratie (Vanden Berghe 1963, 36). Het tweede reliëf (SS IV) in de grot beeldt eveneens een prominent figuur af, die achter Hanni de grot in gaat. Op de tuniek is eveneens een korte inscriptie aangebracht, maar die is door de verwerking niet meer leesbaar (Vanden Berghe 1963, 36).

De figuren op de rotsreliëfs van Shikaft-e Salman kijken allen naar de diepste zijde in de inham van de rots, die vaak misleidend ‘de grot’ wordt genoemd. In deze hoek ontspringt momenteel een waterbron. Indien dit in de oudheid eveneens het geval was, was dit de uitgelezen site om libatie-offers te brengen aan de goden. Daarom kan de site van Shikaft-e Salman in verband gebracht worden met een openlucht-heiligdom. Bovendien staat er tegenover de twee rotsreliëfs aan de ingang van de grot een ruïne met een vierkante structuur. Dat gebouw, dat mogelijk een religieuze functie had, stamt uit een latere periode. Maar aangezien deze structuur niet archeologisch onderzocht is, zou het best wel mogelijk zijn, dat ze op oudere Elamitische funderingen is gebouwd en bijgevolg op restanten van een Elamitische tempel is geplaatst.

De rotsreliëfs van Kul-e Farah en Shikaft-e Salman wijzen op een permanente Elamitische aanwezigheid in de Izeh regio van de late Middel-Elamitische en de Neo-Elamitische periode (12e-6e eeuw v.Chr.). De twee sites waren niet uitsluitend een openlucht heiligdom, zoals vaak beweerd wordt, maar bij

Afb. 6 Offerscène op het Kul-e Farah V reliëf. Foto: auteurs.

gebrek aan afbeeldingen van goden hadden de reliëfs hoogstwaarschijnlijk ook een politieke propagandafunctie. De Hanni-inscripties die op de reliëfpanelen zijn aangebracht, getuigen eveneens van het politieke en territoriale belang van de Izeh regio voor het Neo-Elamitische koninkrijk.

Afb. 7 Kul-e Farah VI. Foto: auteurs.

De rotsreliëfs van Hung-e Nowruzi en Shah Savar

De rotsreliëfs van Hung-e Nowruzi en Shah Savar, die zich eveneens in de Izeh vallei bevinden, dateren uit de veel oudere Šimaški- en Sukkalmah-periode (20^e-16^e eeuw v.Chr.). Door de fragmentarische staat van deze reliëfs is de precieze datering onzeker.

Het reliëf van Hung-e Nowruzi is aangebracht op een grote vrijstaande rots en werd voor het eerst beschreven door de Belgische archeoloog Louis Vanden Berghe (1983, 83). De afbeelding bestaat uit zeven personen in lange gewaden die in processie in de richting van een zittend

figuur lopen. Bovenaan het paneel was ruimte uitgespaard voor een inscriptie, die er nooit is gekomen.

Het Shah Savar rotsreliëf toont vijf gevangen figuren met hun handen op de rug gebonden voor een prominent figuur, die op een troon zit. Deze figuur kan ofwel een lokale heerser of een god zijn, maar door de slechte staat van het reliëf blijft dat onzeker. Onder het reliëf was plaats voor een inscriptie, maar door de algemene slechte staat van het rotsreliëf is het moeilijk te bepalen of er een tekst stond of niet.

De Elamitische rotsreliëfs in Fars: Kurangun en Naqsh-e Rostam

Het feit dat er in de Fars provincie tijdens de Neo-Elamitische periode nog steeds monumentale beeldhouwwerken werden aangebracht op de rotsformaties, geeft een indicatie van de politieke en territoriale macht in de meer zuidelijke bergregio's. Algemeen wordt aangenomen dat de macht van de Elamieten in het bergachtige Fars tijdens het eerste millennium v.Chr. langzamerhand verminderde ten gunste van tribale volkeren. Aan één van die volkeren die zich in de regio gevestigd hadden, de machtigere Perzen, zouden zij uiteindelijk hun territorium moeten prijsgeven. De rotsreliëfs van Kurangun en Naqsh-e Rostam bewijzen daarentegen dat de Elamieten nog steeds vaste voet in de bergregio hadden.

Oud- en Middel-Iraans

De Iraanse talen, allen behorend tot de Indo-Iraanse tak van het Indo-Europees, worden doorgaans verdeeld in drie chronologische groepen: Oud-Iraans, Middel-Iraans en Nieuw-Iraans. Van de Oud-Iraanse talen zijn er twee schriftelijk geattesteerd: Avestisch en Oud-Perzisch. Avestisch is de taal waarin de heilige geschriften van de Zoroastriërs zijn opgetekend. Het Oud-Perzisch is de taal die gesproken werd door de Achaemenidische koningen en die zijzelf 'Arisch' noemen. Die taal is geattesteerd van de 6^e tot de 4^e eeuw v.Chr. Er was ook een derde Oud-Iraanse taal, het Medisch. Deze taal is uitsluitend bekend uit eigennamen, vooral uit de Neo-Assyrische inscripties (9e-7e eeuw). Het Oud-Perzisch is bij uitstek de taal van de koningsinscripties, geschreven met een nieuw-uitgevonden alfabetisch spijkerschrift. Er is één uitzondering: een administratieve tekst uit het zogenoemde Persepolis Fortification Archive is ook in het Oud-Perzisch geschreven. Dankzij eigennamen en leenwoorden in niet-Iraanse teksten weten we veel meer van de Oud-Perzische woordenschat buiten de inscripties. Pahlavi is de Middel-Iraanse taal, die door de Sassaniden werd gebruikt in hun inscripties.

Verder lezen: M. Hale, "Avestan", "Pahlavi", in: R.D. Woodard, *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge 2004, 742-763, 764-776; R. Schmitt, "Old Persian", in: R.D. Woodard, *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge 2004, 717-741.

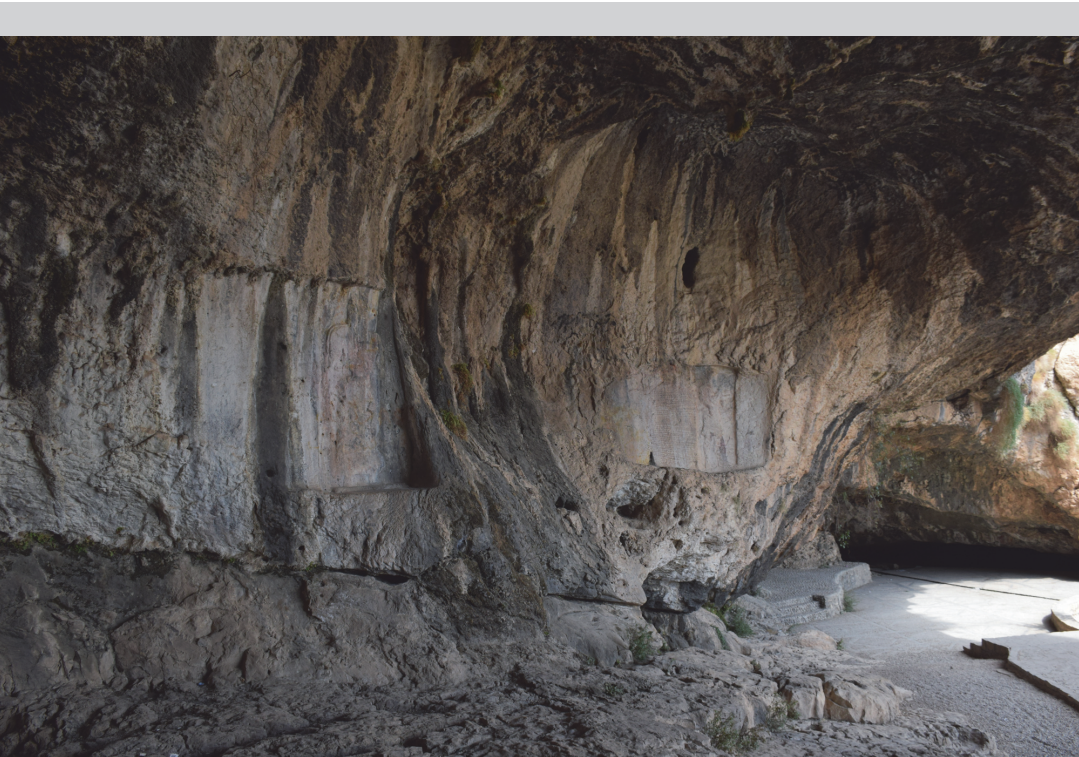
Het imposante reliëf van Kurangun (zie Afb. 11) is uitgehouwen boven een rotsformatie die uittorent boven de Fahliyan vlakte. Deze immense hoogvlakte herbergt verschillende Elamitische nederzettingen vanaf het derde millennium tot aan de Neo-Elamitische periode. De zijpanelen van het rotsreliëf zijn uitgehakt in de vorm van trappen, die toegang verlenen tot het hoofdpaneel. Het reliëf, dat in verschillende fases vervaardigd is, is daarom het bewijs van de lange Elamitische bewoning van deze regio.

Afb. 8 De twee Shikaf-e Salman reliëfs aan de ingang van de grot. Foto: auteurs.

Het hoofdpaneel, dat dateert van rond 1650 v.Chr., toont twee zittende goden op een slangentroon. De horens op het hoofddeksel van de twee prominente figuren en de slangentroon duidt erop dat we te maken hebben met een godenpaar. De mannelijke god houdt een vat omhoog waaruit twee stromen van water komen, een handeling die ook voorkomt in de Mesopotamische iconografie. Het godenpaar is omringd door een groep aanbidders. In het onderste register van het paneel wordt een school van 26 vissen afgebeeld. Het Kurangun reliëf is tijdens de Neo-Elamitische periode uitgebreid met zijpanelen met drie registers aanbidders over de lengte van de trappen (Alvarez-Mon 2014, 748-56). Deze drie rijen bestaan uit ongeveer 40 personen met een korte tuniek en de handen voor het lichaam gevouwen, die allen in de richting van het godenpaar lopen. De trappen leiden naar de top van de heuvel waar de funderingen van enkele vierkante structuren zijn opgegraven. Mogelijk hadden deze gebouwen, op basis van het tafereel uitgebeeld op het reliëf, een religieuze functie.

Het Naqsh-e Rostam rotsreliëf was aanvankelijk uitgehouwen in de Sukkalmah periode (17^e eeuw v.Chr.) en later uitgebreid tijdens de Neo-Elamitische periode. De Sassanidische koning Bahram II heeft echter het centrale paneel merendeels uitgewist om zijn eigen afbeelding te laten aanbrengen, waardoor het Elamitische reliëf (zie Afb. 17) slechts fragmentarisch bewaard is gebleven. Op het hoofdpaneel uit de Sukkalmah periode zijn nog twee personages op een slangentroon zichtbaar. Naar analogie met het Kurangun reliëf, kunnen we veronderstellen dat dit eveneens een godenpaar is. De twee zijpanelen voor en achter het godenpaar zijn Neo-Elamitische aanvullingen (Alvarez-Mon 2010, 268-69). Voor de tronen is er plaats voor twee personages die in de richting van het godenpaar kijken. Enkel het gezicht van het laatste figuur, een koningin die een gekartelde kroon draagt, is zichtbaar. Van het tweede figuur, naar alle waarschijnlijkheid een koning, zijn alleen de voeten over. Achter de tronen, staat een dienaar op het zijpaneel. Beide rotsreliëfs bevatten dus, in tegenstelling tot de Izeh groep, goden- en mensenfiguren in zogenaamde introductiescènes.

Afb. 9 De grot van Shikaf-e Salman. Foto: auteurs.

Sassanidische rotsreliëfs (224-642 n.Chr.)

De Sassaniden vestigden hun macht eerst in de regio Fars alvorens vanaf 224 de rest van het toenmalige Arsacidenrijk in te lijven en de politieke controle over het huidige Irak en Iran te verwerven. Onder de Sassaniden werd het Zoroastrisme staatsgodsdienst (zie kader Zoroastrisme). Om de ideologie van hun koningschap over te brengen, lieten de Sassanidische koningen verschillende rotsreliëfs aanbrengen. Deze reliëfs zijn een belangrijke contemporaine bron voor de studie van het Sassanidenrijk, vooral vanwege het kleine aantal geschreven bronnen uit diezelfde tijd. Een meevaller bij de studie van de reliëfs is dat de verschillende koningen elk een eigen gepersonaliseerde kroon droegen, waardoor ze gemakkelijk te identificeren zijn.

Opvallend is dat het grootste deel van de reliëfs vooral gemaakt zijn voor Vroeg-Sassanidische koningen. Niet minder dan 25 van de 35 bekende Sassanidische rotsreliëfs zijn gemaakt in opdracht van de eerste vier koningen, wiens regeringsperiodes de eerste 70 jaar van het Sassanidenrijk (dat wel iets meer dan 400 jaar bestaan heeft) omvatten: vijf reliëfs van Ardashir I (224-241), zeven reliëfs van Shapur I (241-272), een reliëf van Bahram I (273-276) en tien reliëfs van Bahram II (276-293). Aan dat corpus moeten ook nog de reliëfs van Kartir, een belangrijk en machtig hogepriester in de late 3^e eeuw, in Naqsh-e Rostam en Naqsh-e Rostam toegevoegd worden. Zes reliëfs zijn

Afb. 10 Shikaf-e Salman III inscriptie. Foto: auteurs.

gemaakt in de periode tussen 293 en 388: een reliëf in opdracht van Narseh (293-303), een reliëf van Hormizd II (303-309), twee reliëfs van Shapur II (309-379), een reliëf van Ardashir II (379-383) en een reliëf van Shapur III (383-388). Daarna viel het helemaal stil, waarschijnlijk mede door de politieke instabiliteit. Later zou Khosro II (590-628), die algemeen beschouwd wordt als de laatste grote vorst van het Sassanidische Rijk, met vier reliëfs de oude gewoonte weer oppakken.

Zoroastrisme

Het Zoroastrisme wordt vaak de oudste nog levende godsdienst genoemd. Tegenwoordig zijn haar aanhangers vooral in Iran, India en de Verenigde Staten (diaspora) te vinden. Het Zoroastrisme is gesticht door de Oost-Iraanse profeet Zarathustra/Zoroaster. Er is veel discussie over de datering van het optreden van Zarathustra, maar in het algemeen neemt men aan, dat het enige eeuwen voor de Achaemeniden (10^e eeuw v.Chr.) gedateerd moet worden. Het Zoroastrisme is een dualistische godsdienst met Ahuramazda als belangrijkste godheid. Hij vertegenwoordigt het Goede, terwijl Ahriman het Kwade vertegenwoordigt. Ahriman stuurt ziekten en ellende naar de mensheid om Ahuramazda's goede werk ongedaan te maken. Het symbool van Ahuramazda is het vuur. Er is nog altijd onenigheid over de vraag of de Achaemeniden nu wel of niet aanhangers waren van deze leer, maar de Sassaniden maakten van het Zoroastrisme de staatsgodsdienst.

Verder lezen: S. Stewart, *The Everlasting Flame. Zoroastrianism in History and Imagination*. Londen 2013.

Ook qua geografie zijn de reliëfs ongelijk verdeeld. Het overgrote deel, 28 reliëfs, is te bewonderen in de huidige provincie Fars, niet toevallig het kerngebied van de Sassaniden. Dit heeft waarschijnlijk ook te maken met het feit dat de Sassaniden zich beschouwden als vorsten die de Achaemenidische traditie voortzetten. Deze dynastie kwam ook uit Fars en liet het grootste deel van zijn reliëfs ook in die regio aanbrengen (Persepolis en Naqsh-e Rostam). De negen sites in Fars waar de Sassanidische reliëfs zich bevinden zijn Barm-e Dilak (twee reliëfs), Bishapur (zes reliëfs), Darabgerd (een reliëf), Firuzabad (twee reliëfs), Guyum (een reliëf), Naqsh-e Rajab (vier reliëfs), Naqsh-e Rostam (negen reliëfs), Sarab-e Bahram (een reliëf), Sarab-e Qandil (een

reliëf) en Sar Mashhad (een reliëf). Buiten Fars zijn er ook nog enkele Sassanidische rotsreliëfs te vinden in Salmas (noordwest Iran; een reliëf) en Taq-e Bostan (in Kermanshah; zes reliëfs).

De nu volgende bespreking van de Sassanidische rotsreliëfs is thematisch van opzet. Zeven verschillende thema's kunnen geïdentificeerd worden: investituur (acht reliëfs), onderwerping en triomf (zeven reliëfs), portret van de koning (zes reliëfs), audiëntie (vijf reliëfs), militaire actie (vier reliëfs), jachtscènes (drie reliëfs) en liefde (twee reliëfs).

Afb. 11 Het Kurangun reliëf. Foto: auteurs.

Investituur

Acht reliëfs stellen de investituur van de koning voor. De voorstellingen zijn altijd hetzelfde: de koning ontvangt van een godheid de koninklijke macht. De enige variatie bestaat in de houding van de afgebeelde personen: op vijf reliëfs staan ze op de grond, op drie worden ze te paard afgebeeld.

Het oudste reliëf met een staande vorst werd gemaakt voor de stichter van het Sassanidenrijk, Ardashir I (zie Afb. 12). Op zijn investituurreliëf te Firuzabad staan verschillende personen afgebeeld. Van links naar rechts kan men zien: Ahuramazda, de oppergod van de Zoroastriërs, Ardashir zelf, een dienaar met een vliegenmepper, en drie edelen, misschien zelfs de zonen van Ardashir.

Afb. 12 Investituurreliëf van Ardashir I (Firuzabad 2). Foto: auteurs.

Tussen Ahuramazda en Ardashir staat een klein altaar. Ahuramazda overhandigt een ring versierd met linten aan de pas aangetreden koning. Een dergelijke ring was een symbool van de koninklijke macht.¹

¹ Dit symbool gaat terug op het Oud-Mesopotamische symbool van de ring (aan een leidsel) en de staf (Wiggerman 2007).

Verschillende vorsten zouden Ardashir's voorbeeld volgen. Zelf liet Ardashir nog een gelijksoortig reliëf plaatsen in Naqsh-e Rostam, terwijl er in Naqsh-e Rostam een reliëf van Narseh te zien is met Anahita als godheid. Twee reliëfs in Taq-e Bostan tonen ons de investituurscènes van Ardashir II met Mithra en Ahuramazda als godheden en van Khosro II met Ahuramazda en Anahita als godheden.

Afb. 13 Investituurreliëf van Ardashir I (Naqsh-e Rostam 1). Foto: auteurs.

Drie reliëfs beelden investituurscènes af waarbij de koning en de godheid te paard afgebeeld zijn. Op één reliëf overhandigt Ahuramazda een ring aan de koning. Deze variant zou slechts enkel gedurende een korte periode gebruikt worden, van de regering van Ardashir I (224-242) tot en met die van Bahram I (273-276). De drie reliëfs zijn van Ardashir I (Naqsh-e Rostam; zie Afb. 13). Hierop staat Ahuramazda rechts en de koning links afgebeeld. Op de reliëfs van Shapur I (Naqsh-e Rostam) en Bahram I (Bishapur) staat de koning rechts en Ahuramazda links afgebeeld. Interessant hierbij is dat op het reliëf van Ardashir I elk paard het hoofd van een vijand vertrappt: dat van Ardashir vertrappt Artabanus V, de laatste Arsacidische koning, terwijl Ahuramazda's

paard korte metten maakt met Ahriman, de aartsvijand van Ahuramazda in het Zoroastrisme. Grappig is wel dat men later in het reliëf van Bahram I diens opvolger Bahram III onder zijn paard heeft toegevoegd.

Triomf

Het tweede thema is dat van de triomf. Vooral Shapur I hield van dit thema, wat niet verwonderlijk is, want hij overwon maar liefst drie Romeinse keizers: Gordianus (238-244), die net voor een confrontatie met de Sassaniden gedood werd door zijn eigen troepen, Philippus Arabs (244-249), die aan het begin van zijn regering een ongunstig verdrag moest sluiten met Shapur, en Valerianus (253-260), die in 260 gevangen genomen werd door de Perzen. Deze drie keizers zijn samen te bewonderen in een reliëf in Bishapur (zie Afb. 14), dat is opgezet in de vorm van een triptiek, een artistieke innovatie van Shapur I. Het centrale paneel toont ons Gordianus onder het paard van Shapur, die zelf met zijn rechterhand de pols vasthoudt van Valerianus (of Philippus Arabs). Voor Shapur is Philippus Arabs (of Valerianus) te zien, die neerknielt ten teken van onderwerping. Achter deze laatste staan twee edelen of prinses, en een gevleugelde Nikè zweeft boven het tafereel. Deze Nikè vervangt eigenlijk de vroegere gevleugelde zonnescijf die vaak voorkomt op Achaemenidische reliëfs. Op het linker zijpaneel is de Sassanidische cavalerie te zien, verdeeld over twee horizontale registers. Het rechterpaneel is in vijf compartimenten opgedeeld en toont ons onder andere Perzische soldaten. Shapur I liet nog vier andere triomfreliëfs in de rotsen uithouwen: twee ervan in Bishapur, een in Darabgerd en een in Naqsh-e Rostam.

Tenslotte is ook het triomfreliëf van Shapur I te Bishapur het vermelden waard (zie Afb. 15-16).² Vermoedelijk wordt hier verwezen naar veldtochten in Oost-Iran. De persoon rechtsonder de koning biedt het hoofd van een verslagen vijand aan. Interessant bij dit reliëf is de figuur van de almachtige koning, gezeten op zijn troon, die mogelijk model gestaan heeft voor het motief van de tronende en triomferende figuur van Christus (Vanden Berghe 1983, 88). Het oudste triomfreliëf werd gemaakt voor Ardashir I en bevindt zich in Salmas (in Iraans Azerbeidzjan). Waarschijnlijk stelt het een triomf van de Sassaniden over de Armeniërs voor.

² Sommige onderzoekers geloven dat dit reliëf moet worden toegeschreven aan Shapur II, maar Georgina Herrmann heeft aangetoond dat dit onwaarschijnlijk is. Een bijkomend argument is dat alle triomfscènes voorkomen in reliëfs van de eerste twee Sassanidische koningen.

Portret van de koning

Zes reliëfs zouden kunnen beschreven worden als portretten. Vier portretten van koningen zijn te zien in Naqsh-e Rostam: Shapur I te paard, in Guyum in Azerbeidjan: Bahram II en in Taq-e Bostan het enige reliëf van Shapur III; Khosro II te paard. Daarnaast horen ook twee afbeeldingen van de machtige hogepriester Kartir tot dit genre, ook al betreft het hier geen koninklijke reliëfs. Zo liet Kartir zijn beeltenis toevoegen bij het reliëf van Shapur I te Naqsh-e Rostam, maar in Naqsh-e Rajab zien we een reliëf met alleen zijn portret.

Afb. 14 Triomfrelief van Shapur I (Bishapur 2). Foto: auteurs.

Audiëntie

Het vierde thema is dat van de audiëntie, waarbij we de meeste artistieke variatie te zien krijgen in het corpus van Sassanidische rotsreliëfs. Een mooi voorbeeld is te zien in Naqsh-e Rostam (zie Afb. 17). In deze compositie zijn

negen personen afgebeeld. Koning Bahram II, in het midden, leunt op zijn zwaard. Rechts van hem staan drie met een diadeem getooide personen, hoogstwaarschijnlijk edelen. Ze heffen hun rechterarm op en buigen hun wijsvinger ten teken van eerbied.³ Aan de andere kant van de koning staan vijf personen, vier familieleden en de hogepriester Kartir. Deze laatste is te herkennen aan zijn hoofddeksel en aan het feit dat ook hij de groet met gebogen wijsvinger brengt. Bahram II was trouwens een liefhebber van

Afb. 15 Triomfrelief van Shapur II (Bishapur 6). Foto: auteurs.

audiëntiescènes, want in Bishapur liet hij er ook een aanbrengen. Ook Shapur II had zijn audiëntierelief in Naqsh-e Rostam, dat weliswaar zwaar beschadigd is door weer en wind.

³ Dit gebaar als gebedshouding kennen we al vanaf het midden van het 2e millennium v.Chr. van Assyrische reliëfs (Orthmann 1975, pl. 195, 198, 212, enz.).

Tevens moet hier een reliëf van Bahram II te Bishapur vermeld worden (zie Afb. 18). Hoewel dit reliëf door de aanleg van een waterleiding tamelijk beschadigd is, is Bahram II, die een delegatie ontvangt van drie Arabieren, nog goed te zien. De Arabieren worden ingeleid door een Perzische officier en hebben twee dromedarissen en twee paarden bij zich. Deze dieren verbergen gedeeltelijk drie andere personen, waarschijnlijk ook leden van de delegatie.

Afb. 16 Detail van het triomfreliëf van Shapur II (Bishapur 6): de tronende koning. Foto: auteurs.

Militaire actie

Over het algemeen is militaire actie een vaak voorkomend onderwerp in reliëfs. Toch hebben de Sassaniden er geen al te excessief gebruik van gemaakt. Slechts vier reliëfs zijn verbonden met dit onderwerp: een te Firuzabad

en drie te Naqsh-e Rostam. Alle vier beelden ze een strijd te paard af, wat geen verrassing is, want reeds in de Achaemenidentijd was de uitmuntende paardrijkunst van de vorst een veel voorkomend thema van de koninklijke ideologie. Het thema van de veldslag te paard werd bij de Sassaniden gebruikt door Ardashir I, Bahram II en Hormizd II.

Afb. 17 Audiëntiereliëf van Bahram II (Naqsh-e Rostam 2). Foto: auteurs.

Als enige reliëf in deze groep beeldt Naqsh-e Rostam 7 een dubbele veldslag af, verdeeld over twee registers (zie Afb. 19). Op het bovenste register zien we Bahram II in gevecht met een niet nader bekende vijand. Beide heren dragen een lans. Achter de koning staat zijn vaandeldrager, die echter slecht bewaard is gebleven. In het onderste register is ook een veldslag aan de gang, dit keer tussen een prins en zijn vijand. Hier stormen beide strijders met geheven lansen op elkaar af.

Jachtscènes

Ook jachtscènes zijn tamelijk zeldzaam, aangezien er slechts drie reliëfs tot deze categorie behoren. Twee daarvan uit Taq-e Bostan (regering van Khosro II) beelden de jacht op everzwijnen en herten af. Zij stammen uit de laat-Sassanidische periode. Het oudste reliëf (jacht op leeuwen) mag op naam van Bahram II geschreven worden en bevindt zich in Sar Mashhad.

Afb. 18 Ontvangst van een delegatie Arabieren (Bahram II; Bishapur 4). Foto: auteurs.

Liefde

Twee reliëfs zijn uniek binnen het corpus van Iraanse rotsreliëfs. Het gaat over reliëfs van Bahram II te Barm-e Dilak en te Sarab-e Qandil. Het eerste reliëf toont ons een intieme scène waarin Bahram een irisbloem schenkt aan zijn zuster en echtgenote. Het tweede reliëf, dat zich niet op een rotswand bevindt zoals gebruikelijk bij de Sassaniden, maar op een afzonderlijke rots, is vergelijkbaar. Hier ontvangt Bahram II een bloem van zijn echtgenote, in aanwezigheid van kroonprins Bahram III.

Afb. 19 Veldslag te paard (Bahram II; Naqsh-e Rostam 7). Foto: auteurs.

Sommige Sassanidische reliëfs zijn vergezeld van inscripties, die vooral in het Pehlevi (Middel-Perzisch) zijn opgesteld, maar ook inscripties in het Grieks en het Parthisch (een oostelijke Iraanse taal) komen voor (zie kader Oud- en Middel-Iraans). Twee drietalige inscripties zijn geattesteerd in reliëfs van Ardashir I (Naqsh-e Rostam 1) en Shapur I (Naqsh-e Rajab 1). Inscripties enkel in Pehlevi komen voor in reliëfs van Bahram II (Barm-e Dilak 1) en Shapur II

(Taq-e Bostan 2). Tenslotte liet Kartir ook inscripties in Pehlevi aanbrengen bij zijn reliëfs en gebruikte Narseh het reliëf van Bahram I om er een inscriptie in Pehlevi aan te brengen.

	Investuur (8)	Triomf (7)	Portret (6)	Audientie (5)	Militair (4)	Jacht (3)	Liefde (2)
Ardashir I (5)	Firuzabad 2 Rajab 3 Rostam 1	Salmas			Firuzabad 1		
Shapur I (7)	Rajab 4	Bishapur 1-3 en 6 Darabgerd Rostam 6a	Rajab 1				
Bahram I (1)	Bishapur 5						
Bahram II(10) en Kartir (2)			Guyum Rajab 2 Rostam 6b	Bahram Bishapur 4 Dilak 2 Rostam 2	Rostam 3,7	Sar Mashhad	Dilak 1 Qandil
Narseh (1)	Rostam 8						
Hormizd II (1)					Rostam 4		
Shapur II (2)				Rostam 5			
Ardashir II (1)	Bostan 1						
Shapur III (1)			Bostan 2				
Khusro II (4)	Bostan 3		Bostan 4			Bostan 5,6	

Jan Tavernier is Professor Oude Nabije Oosten Studies aan de Université catholique de Louvain (België). Zijn onderzoek concentreert zich op Elamitische geschiedenis en taalkunde enerzijds en op de taalkundige geschiedenis van het Achaemenidische rijk anderzijds. Daarnaast is hij ook actief op het gebied van Oude Nabije Oosterse naamkunde en godsdienstgeschiedenis van pre-Islamitisch Iran. Naast verschillende artikelen met betrekking tot deze onderzoeksgebieden heeft hij ook een monografie gepubliceerd over Oud-Iraanse eigennamen en leenwoorden in niet-Iraanse teksten uit de Achaemenidische periode.

Elynn Gorris is postdoctoraal onderzoeker Oude Nabije Oosten Studies en verbonden aan de Université catholique de Louvain (België). Haar dissertatie (2014) *Power and Politics in the Neo-Elamite kingdom (c. 1100-521 BC)* focuste op de politieke geschiedenis, de staatsvorming en de chronologie van het Neo-Elamitische koninkrijk. In haar huidige onderzoek concentreert ze zich op de rol van de tribale groepen in de diplomatieke relaties tussen het antieke Iran en Irak tijdens de eerste helft van het eerste millennium v.Chr. Daarnaast onderzoekt ze eveneens met behulp van uitgebreid veldwerk in de Perzische Golf regio de maritieme handelsroutes tussen Elam, Mesopotamië en het Arabische schiereiland tijdens dezelfde periode.

Literatuur

- Abka'i Khavari, M., *Das Bild des Königs in der Sasanidenzeit. Schriftliche Überlieferungen im Vergleich mit Antiquaria*. Texte und Studien zur Orientalistik 13. Hildesheim/Zürich/New York 2000.
- Alvarez-Mon, J., *The Arjan Tomb. At the Crossroads of the Elamite and the Persian Empires*. Acta Iranica 49. Leuven/Parijs/Walpole 2010.
- Alvarez-Mon, J., "Kul-e Farah", in: *Enclopaedia Iranica*, 2013. Online beschikbaar op www.academia.edu/3876663/Alvarez-Mon_2013_Kul-e_Farah_Encyclopaedia_Iranica_
- Alvarez-Mon, J., "Aesthetics of the Natural Environment in the Arts of the Ancient Near East: The Elamite Rock-Cut Sanctuary of Kurangun", in: B.A. Brown en M.H. Feldman (red.), *Critical Approaches to Ancient Near Eastern Art*. Boston/Berlijn 2014, 741-770.
- EKI = König, F.W., *Die elamischen Königsinschriften*. Archiv für Orientforschung Beiheft 16. Berlin/Graz 1965.
- Hartmann, G. en V.S. Curtis, V.S., "Sasanian Rock Reliefs", in: *Encyclopedia Iranica*, 2002. Online beschikbaar op www.iranicaonline.org/articles/sasanian-rock-reliefs

- Henkelman, W.F.M., “Parnakka’s Feast: šip in Pārsa and Elam”, in: J. Álvarez-Mon en M.B. Garrison (red.), *Elam and Persia*. Winona Lake 2011, 89–166.
- Herrmann, G. en R. Howell, *Naqsh-i Rostam 5 and 8. Sasanian Reliefs attributed to Hormizd II and Narseh*. Iranische Denkmäler. Lf. 8. Reihe II, Iranische Felsreliefs D. Berlijn 1977.
- Herrmann, G. en R. Howell, *The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur, Part 2: Bishapur IV, Bahram II receiving a Delegation; Bishapur V, The Investiture of Bahram I; Bishapur VI, The Enthroned King*. Iranische Denkmäler. Lf. 10. Reihe II, Iranische Felsreliefs F. Berlijn 1981.
- Herrmann, G. en R. Howell, *The Sasanian Rock Relief at Bishapur III, Triumph attributed to Shapur I*. Iranische Denkmäler. Lf. 9. Reihe II, Iranische Felsreliefs E. Berlijn 1981.
- Herrmann, G., D.N. McKenzie, en R. Howell, *The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur, Part 1: Bishapur I, The Investiture/Triumph of Shapur I?; Bishapur II, Triumph of Shapur I; Sarab-i Bahram, Bahram II Enthroned; The Rock Relief at Tang-i Qandil*. Iranische Denkmäler. Lf. 11. Reihe II, Iranische Felsreliefs G. Berlijn 1983.
- Herrmann, G., D.N. McKenzie, en R. Howell, *Naqsh-i Rostam 6. The Sasanian Rock Reliefs at Naqsh-i Rostam. The Triumph of Shapur I*. Iranische Denkmäler. Lf. 13. Reihe II, Iranische Felsreliefs I. Berlijn 1989.
- Orthmann, W., *Der Alte Orient*. Propyläen Kunstgeschichte Band 14. Berlijn 1975.
- Trümpelmann, L., *Das Sasanidische Felsrelief von Sar Mašhad*. Iranische Denkmäler. Lf. 5. Reihe II, Iranische Felsreliefs A. Berlijn 1975.
- Trümpelmann, L., *Das Sasanidische Felsrelief von Dārāb*. Iranische Denkmäler. Lf. 6. Reihe II, Iranische Felsreliefs B. Berlijn 1975.
- Vanden Berghe, L., “Les reliefs élamites de Mālamir”, in: *Iranica Antiqua* 3 (1963), 22-39.
- Vanden Berghe, L., *Reliefs rupestres de l’Iran ancien*. Brussel 1983.
- Wiggermann, F.A.M., “Ring und Stab”, in: M.P. Streck (red.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 11. Berlijn 2007, 414-421.

Phoenix is het tijdschrift voor de leden van Ex Oriente Lux (www.exorientelux.nl). Ex Oriente Lux ("Uit het oosten [komt] het licht") is een vereniging die zowel in Nederland als in Vlaanderen actief is en die de studie en kennis van de beschavingen van het Oude Nabije Oosten wil bevorderen en bij een breder publiek bekend maken. Om dit doel te bereiken ontplooit de vereniging een groot aantal activiteiten, zoals lezingen, publicaties, studiedagen en speciale events in samenwerking met musea.

Phoenix

Ex Oriente Lux geeft het tijdschrift *Phoenix* uit, dat driemaal per jaar verschijnt. *Phoenix* biedt vlot leesbare en wetenschappelijk verantwoorde artikelen over recent onderzoek naar de geschiedenis en culturen van het Oude Nabije Oosten. Als lid van Ex Oriente Lux ontvangt u *Phoenix* automatisch driemaal per jaar.

Lezingenprogramma

De lokale afdelingen van Ex Oriente Lux organiseren het gehele jaar door interessante lezingen op het gebied van het Oude Nabije Oosten. Als lid van Ex Oriente Lux heeft u gratis toegang tot deze lezingen. Op <http://www.exorientelux.nl/lezingen/> vindt u een compleet overzicht van ons uitgebreide lezingenprogramma. Naast de lezingen vindt er eenmaal per jaar een landelijke studiedag plaats waarop één onderwerp centraal staat.

Korting op publicaties

Als lid geniet u aantrekkelijke kortingen op publicaties van Ex Oriente Lux. U ontvangt tot wel 50% korting op het vaktijdschrift JEOL, op de boeken in de serie MVEOL en op de themabundels met artikelen in de serie SEOL.

ANBI status

Naast de mogelijkheid om lid te worden van Ex Oriente Lux kunt u ons ook steunen met een (periodieke) gift. Ex Oriente Lux is erkend als ANBI (Algemeen Nut Beogende Instelling). Dit houdt in dat uw lidmaatschapsgeld en giften aftrekbaar zijn voor de belasting. Op www.belastingdienst.nl vindt u hierover meer informatie.

Aanmelding

Lidmaatschap van Ex Oriente Lux bedraagt € 37,50 voor het kalenderjaar 2017, met een gereduceerd tarief van € 19,50 voor leden tot 25 jaar. U kunt zich aanmelden voor lidmaatschap via onze website: <http://www.exorientelux.nl/lidmaatschap/lid-worden/>. Als nieuw lid ontvangt u het laatst verschenen nummer van *Phoenix* en een welkomstgeschenk.

LEDENWERFACTIE

WERF EEN NIEUW LID EN ONTVANG EEN GRATIS PUBLICATIE

Meldt u een nieuw lid aan voor een jaarlidmaatschap?

Dan belonen we dat met een gratis NINO of EOL publicatie!

Een lijst met boeken waaruit u kunt kiezen is te vinden op onze website

www.exorientelux.nl

De lokale afdelingen van Ex Oriente Lux organiseren het gehele jaar door interessante lezingen op het gebied van het Oude Nabije Oosten. Als lid van Ex Oriente Lux heeft u gratis toegang tot deze lezingen. Op <http://www.exorientelux.nl/lezingen/> vindt u een compleet overzicht van ons uitgebreide lezingenprogramma.

AFDELING	CONTACTPERSOON	EMAIL
Amersfoort	Dhr. J. Toonstra	johan.toonstra@gmail.com
Amsterdam	Mw. M. Meijer MA	michele.l.meijer@gmail.com
Apeldoorn	Dhr. J. van Limbeek BA	jeroenvanlimbeek@hotmail.com
Dordrecht	Dhr. R.C. Jutten	rjuttten@xs4all.nl
Eindhoven	Dhr. D.A. Rabbinowitsch	eol@onsneteindhoven.nl
's-Gravenhage	Mw. drs. G.C. Stoop	g.stoop@tip.com
Groningen	Dhr. dr. J. van Dijk	dijkharv@telfort.nl
Haarlem	Mw. drs. L.A.C. Deurvorst	deurvorstl1@gmail.com
's-Hertogenbosch	Dhr. drs. J. Croonen	jaapcroonen@yahoo.com
Leiden	Mw. drs. M.W. Keuken	m.w.keuken@hum.leidenuniv.nl
Maastricht	Dhr. & Mw. Opdenakker-Cuypers	eolnkvmosa@web.de
Rotterdam	Mw. L. Peeters	bastet7maal7@gmail.com
Twente	Dhr. W. Fhij	willem.fhij@tabularasa.nl
Zutphen	Dhr. Mr. S.W. Knoop	sietze.knoop@gmail.com
Zwolle-Kampen	Dhr. A. Bredenhoff	a.bredenhoff@home.nl
België	Dhr. dr. J. Yeshaya	joachim.yeshaya@kuleuven.be

Phoenix is het tijdschrift voor de leden van Ex Oriente Lux (www.exorientelux.nl). Ex Oriente Lux is een vereniging die zowel in Nederland als in Vlaanderen actief is en die de studie en kennis van de beschavingen van het Oude Nabije Oosten wil bevorderen en bij een breder publiek bekend maken.

© Ex Oriente Lux, 2017-2018.

Hoofdredactie

Carina van den Hoven

Redactie

Dirk Bakker

Merel Brüning

Theo Krispijn

Lidewij van de Peut

Vormgeving

Martin Hense

Afbeeldingen

Met dank aan alle auteurs en copyright-houders.

Druk

Peeters, Leuven

ISSN 0031-8329

Contactgegevens redactie Phoenix

Email: redactie@exorientelux.nl

Contactgegevens Ex Oriente Lux (algemene informatie en ledenadministratie)

Postadres: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden

Contactpersoon: Mariëtte Keuken

Tel.: 071 527 20 16 (alleen dinsdagochtend)

Email: eol@hum.leidenuniv.nl; info@exorientelux.nl

Website: www.exorientelux.nl

Bankgegevens Ex Oriente Lux

ABN AMRO IBAN: NL32ABNA0451809009

ING IBAN: NL82INGB0000229501

Foto voorblad: Rotsrelief van Sirkeli met een afbeelding van de Hettitische koning Muwatalli II. Foto: Horst Ehringhaus, copyright: Sirkeli Projekt, Universität Bern.